

УДК 347.174(438+474.5)“14/15”

І.М. СКУРАТОВИЧ, канд. юрид. наук,
Національна юридична академія України ім.
Ярослава Мудрого

СИСТЕМА ПРИВІЛЕЇВ У ПОЛЬСЬКО-ЛИТОВСЬКІЙ ДЕРЖАВІ: ФОРМУВАННЯ ПРАВА-ПРИВІЛЕЮ

Ключові слова: привілеї, Польсько-Литовська держава, XIV-XV століття

Проблема привілеїв є однією з найактуальніших будучи об'єктом пильної уваги учених-правознавців соціологів, політологів, філософів, істориків, журналістів, діячів політичних партій і громадських організацій, громадян, викликаючи гострі оцінки і дискусії. На сторінках юридичної літератури вона часто розглядається в контексті питань справедливості та рівності, законності в державному управлінні, реалізації завдань становлення правової держави і громадянського суспільства, підвищення правової і політичної культури.

Не дивлячись на те що дану категорію намагалися неодноразово досліджувати в різних її аспектах – філософсько-політичному, економічному, правовому – природа привілеїв ще багато в чому залишається недостатньо вивченою. У цьому сенсі актуальним вбачається звернення до історичного аспекту формування системи пільг і привілеїв у правовому регулюванні суспільних відносин.

Як предмет наукового дослідження істориків держави і права система привілеїв достатньо рідко виступала й виступає об'єктом спеціальної уваги науковців. Окремими аспектами даної проблеми цікавився І.М. Грозовський, присвятивши їй дослідженню кілька своїх статей і виступів на науково-практичних конференціях. У більш загальному плані цих питань торкалися В.Д. Гончаренко, П.П. Музиченко, В.А. Чехович, О.М. Атоян та деякі інші вчені. Проблемам формування системи пільг і привілеїв у праві Київської Русі була

присвячена і стаття авторки даної публікації.

Недостатньо висвітленими аспектами розглядуваної проблематики на даний момент є аспекти формування системи права-привілею, яка діяла в українських землях під час їх перебування у складі Великого князівства Литовського і Королівства Польського.

Цілями, що ми поставили перед собою у даній статті, є: 1) висвітлити історичні передумови, основні чинники та особливості формування системи права-привілею в українських землях під час їх перебування у складі Великого князівства Литовського та Королівства Польського; 2) охарактеризувати головні нормативно-правові документи того часу на предмет викладення в них правових приписів щодо закріплення пільг і привілеїв; 3) визначити основні тенденції розвитку правового регулювання цих питань. Новизна статті полягає у визначенні й оцінці історичних передумов, основних чинників та особливостей формування системи права-привілею в українських землях під час їх перебування у складі Великого князівства Литовського та Королівства Польського

Литовсько-Руське державне утворення до середини XIV ст. сформувалося як величезна територіально (від Балтійського моря до Чорного, від Західного Бугу до Оки) багатонаціональна феодальна держава під назвою Великого князівства Литовського, Руського і Жемайтійського [1, с.80]. Корінна Литва була оточена поясом підвладних їй руських земель, які у своїй сукупності склали $\frac{9}{10}$ всієї території новоутвореної Литовської держави [2, с.11-17]. При цьому, як слушно зауважувала Т.І. Боднарук, приналежність земель великому литовському князю обумовлювалася не його особистим правом на територію, а лише службою удільного князя: спочатку їхні відносини оформлювалися у вигляді особистого союзу князів заради оборони землі «як рівні з рівним», який ніяк не впливав на положення їхніх удільних володінь – саме тому у Великому князівстві Литовському збереглися давні традиції місцевого управління, які зазнали певних змін лише із скасуванням удільної системи (XV ст.). Відповідно зберігся і

прийнятий адміністративно-територіальний поділ, і система правового регулювання суспільних відносин [3, с.68-69].

До певних пір руський правовий вплив у Литовсько-Руській державі підсилювалося та йшов по наростаючій: Гедиміновичі «обрусівали», наявними були тенденції, що вели шляхом до складання нового своєрідного варіанту слов'янської державності на південних і західних землях колишньої Київської держави. Р.М. Лашенко писав у виданих в 1923-1924 рр. у Празі «Лекціях з історії українського права», що «...одною із самих визначних сил, яка сприяла зросту на Литві і взагалі в Литовській державі української культури, було власне національне українське право, стародавні народні правничі звичаї. Майже весь період з кінця XIV аж до XVI в. був періодом панування у державі Литовській народного звичаєвого «руського» права, норми якого прикладалися до життя не тільки виключно на етнографічно українських і білоруських територіях, але навіть і на самій Литві» [4, с.180].

Однак, ця ситуація суттєво змінилася, коли великим князем Литовським став Ягайло (1377-1392). Як відомо, 14.08.1385 р. у замку Крево (*Krewo*) Ягайло уклав Кревську унію Литви з Польщею, вступивши у династичний шлюб із королевою Ядвігою і зобов'язавшись разом із своїми братами прийняти католицьку віру¹ й поширити її серед своїх підданих², внаслідок чого амбіції польської шляхти,

¹ У грамоті, яку Ягайло видав у присутності польських послів відзначалося, що після отримання ним польської корони й руки королеви Ядвіги, він разом із усіма своїми братами і нехрещеними підданими прийме католицьку віру; назавжди приєднає до Польської корони свої землі – литовські, українські і білоруські; витратить свою казну на потреби Польщі; сприятиме поверненню під владу корони відторгнених від Польщі земель. І після таких завірень на сеймі у Любліні (1386 р.) Ягайло одноостайно обирається польським королем. – Див. роботу: Очерки истории СССР. Период феодализма IX-XV вв.: В 2-х ч. –Ч. II /Под ред. Б.Д. Грекова. –М.: АН СССР, 1953. –С.532.

² Офіційно Велике князівство Литовське прийняло католицьку віру як державну у 1387 році [5, с.710].

пов'язані з її давніми прагненнями глибше проникнути на західно-руські землі, були більшою частиною задоволені, а її права та привілеї за своїми обсягами швидко переважили аналогічні права руської знаті.

В середині XIV ст. у Польщі з'являється нове законодавство у вигляді Вислицького і Петрківського статутів, оскільки чинне до того часу звичаєве право, уособлене «Польською Правдою», вже не стало відповідати суттєво зміненим умовам суспільного й економічного життя. За свідченням Яна Длугоша, Вислицький статут був прийнятий і оголошений у неділю Laetare, 11.03.1347 р. на «з'їзді генеральному (*generale et grande conventum*) достойників Малої і Великої Польщі (прелатів і баронів)», однак, у польській науковій літературі висловлюється думка, що це зібрання було не чим іншим, як одним із трьох звичайних судових віч, що відбувалися щороку у Вислиці; із цих віч одне звичайно припадало на неділю Laetare. Ромуальд Губе припускав, що головним редактором Статуту була особа духовного звання, на що, на його думку, вказують вживання у тексті Статуту зворотів, характерних для *Декреталій* папи Григорія IX (1234 р.), і посилання на Святе Письмо. До складу першої частини Статуту входили приписи, які стосувалися процесу судочинства, далі йшли постанови, віднесені до права цивільного, і завершували Статут у частині другій приписи кримінально-правові. В обох частинах налічувалося 59 артикулів первісних, кількість яких пізніше зросла до 113. До Статуту увійшли і пізніші норми, до яких належали, зокрема, т.зв. «преюдицати», тобто, такі судові рішення, які визнавалися зразковими і мали характер прецеденту, оскільки цих приписів і повинні були у подальшій своїй діяльності дотримуватися суди. Таких преюдикатів у Статуті нараховується 25. Крім того, дещо пізніше до Статуту були введені і 20 додаткових законодавчих розпоряджень – так званих «*extrawaganty*» («*extrawaganty constitutiones*»), які доповнили основні засадничі постанови Статуту [4, с.236-237].

Близько 1420-1423 рр. Вислицький і Петр-

ківський статуту були об'єднані в один загальний суддебник, який отримав назву «Повного зводу статутів Казимира III Великого» («*Zwod zupefny statutow Kazimerza Wielkikgo*»).

Характерною особливістю польської правової системи XIII-XIV ст. виступало те, що у той період там діяли норми, які відносились як до власне польського (*jus polonicum*), іменованого також «земським правом» (*jus terrae*), так і до німецького права (*jus theutonicum*). Крім земського і німецького права, у польській державі діяло також канонічне право, котре поширювалося переважно на духовництво, однак, у деяких питаннях, і, перш за все, в частині шлюбно-сімейного і процесуального права, воно мало обов'язкову силу для всього населення [6, с.104].

Окрему групу нормативно-правових актів, якими регулювалися суспільні відносини, що стосувалися системи пільг, складала привілеї та імунні грамоти, котрі видавалися баронам і магнатам. Різне правове положення кількох груп світських феодалів, які оформилися в період феодальної роздробленості, віднайшла своє правове закріплення у «Польській Правді» [7, с.410-422] (чи «Ельблонгській книзі»). Книга звичаєвого польського права – «Польська Правда», чи «Ельблонгська книга» (за назвою міста, в якому її рукопис було знайдено у XIX ст.), тривалий час залишалася невідомою, і перше друковане видання цього документа побачило світ лише у 1869 р.

Виникнення «Польської Правди» відноситься до середини XIII ст. Польща XII і XIII ст. являла собою феодальну роздроблену державу, процес феодального подрібнення якої загострився у зв'язку зі вторгненням на польські землі прусів, німецьких феодалів, татар. Особливо тяжким явищем стало нашествя тевтонських рицарів («хрестоносців»); для того, щоб утримати своє панування й забезпечити своїх чиновників настановами при відправленні суду над населенням, яке жило на захоплених ними землях, хрестоносцями й було укладено суддебник, який у пізнішій літературі отримав назву «Польської Правди». Як видно із його змісту, цей суддебник укладався на основі записів хрестоносцями відповідей, отри-

маних ними на запитання щодо місцевих звичаїв від польського населення [8, с.737].

Серед імунних грамот особливе значення мав Кошицький привілей 1374 р., виданий польським королем Людовіком I Анжуйським після переговорів з представниками на з'їзді шляхти у Кошиці. Шляхта задовольнила династичні вимоги Людовіка I, й у нагороду за це він поширив на всю шляхту права і привілеї, якими до цього користувалися тільки вищі світські й духовні феодали. Шляхта звільнялася від усіх державних податей і повинностей (окрім невеликої податі з земельних володінь – двох грошів з лану, яку фактично шляхтичі стягували з селян), за винятком обов'язку лицарів безоплатно нести військову службу в межах країни, і за умови повного відшкодування королем усіх збитків лицарів, які вони понесуть при цьому, – за її межами. Цим же привілеєм шляхті гарантувалося й заміщення усіх державних посад винятково вихідцями із її середовища [5, с.13].

Слід зазначити, що Кошицький привілей став першим актом в історії Польської держави, який своїми постановами охопив не окремих представників лицарства, як це було раніше, а відразу всю його масу в цілому, цим ще більше сприяючи консолідації даної верстви і піднесенню її значення, впливу і ролі у визначенні внутрішньої і зовнішньої політики держави. Кошицький привілей ще більше зменшив і без того не такі вже й значні ресурси королівської казни, додавши їй (і королівській владі) залежності вже не тільки від магнатів-можновладців, але тепер і від лицарства-шляхти. У наступні часи, спираючись на надані їй привілеї, підсилені формуванням із шляхти «посполитого рушення», яке являло собою неабияку на той час силу, шляхта набула впливу і значення, який набагато переважав вплив і значення аналогічних соціальних верств в інших європейських країнах.

Барони і магнати володіли своїми землями довічно, з правом передачі їх у спадок, і на основі отримуваних від князівської влади імунних привілеїв мали адміністративну, судову й фінансову владу над селянським населенням своїх маєтностей [6, с.17]. Займаючи

вищі державні посади, магнати чинили постійний тиск на князів, добиваючись ще більшого збільшення своїх земельних володінь шляхом отримання нових земельних пожалувань [9, с.7-8]. Імунні грамоти, які надавалися королівською владою, слугували основою для закріплення системи пільг і виняткових майнових прав феодалів. К.Є. Ліванцев у своєму перекладі наводить текст такої грамоти, датованої 1245 р., почерпнутий ним із «*Codex diplomaticus Majoris Poloniae*»: «Поскольку все дарения не могут иметь никакой крепости, если не подкреплены торжественной записью в грамоте и подписями свидетелей, то да будет известно на настоящее и будущее время, что мы, Болеслав, Божьей милостию король польский, признавая всегда верную службу и отменные услуги много раз нам верным нашим графом Сендивоем из Чарикова оказанные, неизменно оказываемые, а также те, которые будут оказаны и в будущем, и желая ответить на эти заслуги нашего любезного Сендивоя милостями, желаем благородному графу Сендивою из Чарикова и его законным потомкам и наследникам, и переводим, и подтверждаем, и в дар даем на вечное держание именование с правом продавать, дарить, менять, как ему и его наследникам распоряжаться лучше покажется, деревни наши Голянча, Бяла и Роздрже называемые со всеми выгодами, платежами и прибылями, и со всеми и с каждым в отдельности доходами и угодьями, к ним относящимися, и со всеми правами и со всей властью на них, совершенно ничего из них нам и нашим преемникам не сохраняя... Кроме того, разрешаем этому нашему Сендивою и его законным наследникам, если он купит на ежегодно происходящих в этих деревнях торгах (торге) быков, то может отвести их, куда ему будет удобно, не уплачивая ни наших, ни этих мест пошлин, и может гнать их для пользы (выгоды) своей, куда захочет сам и его наследники, не внося причитающейся нам пошрины» [6, с.17] – (курсив наш. – І.С.).

Українське боярство, не задовольняючись своїм становищем, активно домагалось зрівняння у правах з польською шляхтою, яка за

Віслицьким статутом (1347 р.) і Кошицьким привілеєм (1374 р.) була звільнена від податків і примусів. У 1434 р. привілеєм короля Владислава III українська шляхта остаточно була зрівняна у правах з польською, звільнена від усіх примусів, окрім військової служби, і навіть назву «боярин» було офіційно замінено на «пан» [10, с.317].

Новостворюване польсько-литовське законодавство пішло по шляху встановлення й подальшого закріплення особистісних імунітетів і привілеїв, котрі у своїй сукупності дозволяли вельми приблизно встановити якісь загальні правила регулювання суспільних відносин у Польсько-Литовській державі. Великокнязівською і королівською владою у XIV-XV ст. видавалися сотні грамот шляхті на міста, села і селян, і якщо феодал отримав у своє спадкове володіння данника, тягло чи «непохожого» селянина, то він ставав його власником [11, с.502]. Іноді великі князі й королі своїми грамотами закріплювали за окремими феодалами навіть цілі міста з їх населенням, вказуючи при цьому, що «дал король человека тяглового», «жаловал данники с пашнями, сеножатьями», «жаловал люди данные и тяглые» [12, с.316-320, 374, 383-385].

Предметом пожалування могли виступати не тільки власне земля і доходи з неї, «данники» й «тяглі», але також і передача приватним особам права на збирання (на свою користь) державних податей, зокрема – мита: «Берестейское мыто (дано) Беньку Шаневичу вечно, на каждый годъ по 300 копъ грошей; а коли мыто полепшится, ему повышати, а подъ нимъ никому не подкупати»³. Іншим специфічним предметом пожалування виступали пільги щодо виконання тих чи інших повинностей на користь великого князя (держави) – звільнення від обов'язкового виставлення коней для військових походів, сплати «тягла» з землі тощо.

Подібні пільги засвідчували, що та земля, з якої надавалися пільги для її володільців, вже

³ Литовская Метрика: Варшавская копия. –Кн.ІІІ Записей. –С.194. – Цит. по [13, с.16-17].

не цікавила великого князя, тобто, ставала вільною, незалежно від того, чи це була «отчина», чи ж вислужений наділ⁴. Шляхом надання саме таких пільг, «...спочатку частних і місцевих, а потім общих, вполне зависимые имущественные права бояр и слуг мало-помалу превратились в полные, независимые шляхетские права на землю» [13, с.17].

Т.В. Демченко зазначав, що «...історія литовсько-руського права, оскільки вона знаходить свій вираз в литовсько-руському законодавстві, характеризується надзвичайним розвитком привілеїв. Пануючим типом закону є «привілеї», в котрих підтверджуються норми звичаєвого права, які почасти вже існують, почасти ж утворюються нові, надаються нові права і вольності» [14, с.103]. Р.М. Лашенко також зауважував, що «...великі князі литовські надавали ті або інші фінансово-економічні вільготи окремим землевласникам і інституціям, і окремо від актів по наданню ним нерухомого майна. Приводом для надання таких вільгот звичайно були якісь події, унаслідок яких на певній визначеній території або в певній окрузі встановлювався економічний добробут місцевого населення (наприклад, внаслідок війни, довголітнього неврожаю тощо). Отже, в цілях підтримки фінансового або економічного стану тих або інших землевласників – окремих дідичів, також церков, монастирів, міст і т.д. – господарі і видавали їм привілеї на різні фінансово-економічні вільготи; так, наприклад, вони звільняли їх од платежів податків, надавали права для відкриття корчем для продажу спиртних напоїв, на відкриття ярмарків, право на стягнення на свою користь визначених податків і мита, з наданням часом і права суду над місцевим населенням. Таким чином, *de jure i de facto* приватним особам і окремим інститу-

⁴ Див.: Грамота Сигизмунда I, Черкаському землянину, Гринку Васкевичу, на владеніє селами: Миглисовом, Орловичами і Линчицами, под условієм от правлять земскую службу. 1510-1521-1540 года, сентября 25 дня // Грамоты великих князей Литовских с 1390 по 1569 год, собранные и изданные под ред. Владимира Антоновича и Константина Козловского. Б.м., Б.г., Б.и. – Док-т № 23. – С.44.

ціям надавалися почасти і суто публічні права» [4, с.195].

Таким чином, зазначаючи деякі загальні риси розвитку правового регулювання суспільних відносин в українських землях під час їх перебування у складі Великого князівства Литовського і Королівства Польського, слід, очевидно, щодо формування системи пільг і привілеїв вказати на наступне. Період XIV-XV ст. характеризувався тим, що переважна більшість руського населення дуже добре знала норми і правові приписи Руської Правди, які традиційно ним вважалися обов'язковими; лише з розвитком власне литовсько-руського і польсько-литовського права (привілеї, Статути 1529, 1566, 1588 рр. та ін. акти) значення Руської Правди поступово зменшується. У законодавчій діяльності польсько-литовської влади все більш виразною стають тенденції, з одного боку, до нормативно-правового закріплення системи пільг і привілеїв, у першу чергу, польської шляхти, а з іншого – до поступового формування системи права-привілею, що вже склалася на той час у країнах Західної Європи. Таким чином, можливим, як на нашу думку, буде говорити про схожість тенденцій розвитку правового регулювання суспільних відносин в українських землях із загальноєвропейськими напрямками їх розвитку.

ЛІТЕРАТУРА

1. Шабульдо Ф.М. Включення Київського князівства до складу Литовської держави у другій половині XIV ст. // Український історичний журнал. –1973. –№ 6. –С.80-87.
2. Леонтович Ф.И. Очерки истории Литовско-Русского права: Образование территории Литовского государства. –СПб.: Тип. В.С. Балашева, 1894. –324 с.
3. Боднарук Т.І. Західно-руське право: дослідники і дослідження /Відп. ред. І.Б. Усенко. –К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2000. –168 с.
4. Лашенко Р.М. Лекції з історії українського права. -Ч.1. Княжа доба; -Ч.2. Литовсько-польська доба [Прага: Український

університет, 1923-1924]. –К.: Україна, 1998. – 254 с.

5. Советская историческая энциклопедия /Отв. ред. Л.В. Черепнин. –Т.8. –М.: Советская энциклопедия, 1965. –987 с.

6. Ливанцев К.Е. История государства и права феодальной Польши XIII-XIV вв. –Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1958. –362 с.

7. Греков Б.Д. Текст и перевод «Польской Правды» («Книги Права») // Греков Б.Д. Избранные труды. –М.: АН СССР, 1957. –Т.1.

8. Польская Правда XIII века // Хрестоматия памятников феодального государства и права стран Европы /Под ред. В.М. Корецкого. –М.: Госюриздат, 1961. –С.81-111.

9. Линниченко И.А. Юридические формы шляхетского землевладения и судьба древнерусского боярства в Юго-Западной Руси. –Б.м., Б.и., Б.г.

10. Лановик Б.Д., Матисякевич З.М., Ма-

тейко Р.М. Економічна історія України і світу /За ред. Б.Д. Лановика. –К.: Вікар, 1999. –737 с.

11. Очерки истории СССР. Период феодализма IX-XV вв.: В 2-х ч. –Ч.II /Под ред. Б.Д. Грекова (отв. ред.). –М.: АН СССР, 1953. –984 с.

12. Любавский М.К. Областное деление и местное управление Литовско-русского государства ко времени издания первого Литовского статута. –М.: Тип. А.Д. Ступина, 1892. –306 с.

13. Владимирский-Буданов М.Ф. Очерки из истории Литовско-Русского государства. –Ч.1. Поместья Литовского государства. –К.: Тип. В.И. Завадзкого, 1889. –452 с.

14. Демченко Т.В. Наказание по Литовскому Стутату в его трех редакциях (1529, 1566 и 1588 гг.). –Ч.1. –К.: Тип. ун-та Св. Владимира, 1899. –253 с.

Скуратович І.М. Система привілеїв у Польсько-Литовській державі: формування права-привілею // Форум права. -2007. -№ 3. –С.245-250 [Електронний ресурс]. –Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2007-3/07simfpp.pdf>

Аналізуються нормативно-правові акти, які виступали основою формування системи права-привілею в українських землях під час їх перебування у складі Великого князівства Литовського та Королівства Польського – привілеї, імунні, охоронні грамоти та ін. Зроблена спроба на базі нових підходів і здобутків вітчизняної юридичної науки висвітлити історичні передумови, основні чинники та особливості формування системи права-привілею, дати нові оцінки цим історико-правовим явищам.

Скуратович И.Н. Система привилегий в Польско-литовском государстве: формирование права-привилегии

Анализируются нормативно-правовые акты, выступавшие основой формирования системы права-привилегии в украинских землях во время их пребывания в составе Великого княжества Литовского и Королевства Польского – привилегии, иммунные, охранные грамоты и др. Сделана попытка на базе новых подходов и достижений отечественной юридической науки выявить исторические предпосылки, основные факторы и особенности формирования системы права-привилегии, дать новые оценки этим историко-правовым явлениям.

Skuratovich I.N. System of privileges in the Poland-Lithuanian state: formation of the right-privilege

The normative legal acts which have been a base of formation of right-privilege system in Ukraine formed a part of the Poland-Lithuanian state – privileges, safe-conduct, immune letters etc are analyzed. There is an endeavor to discover historical prerequisite, main factors, formation peculiarities of the right-privilege system, to make a new evaluation to these historic-legal facts on the base of new methods and domestic jurisprudence achievements.